

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (24)

**Jurnalın bu sayı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
yaranmasının 70 illiyinə həsr olunur**

BAKI-2015

BAŞ REDAKTOR:

İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNLƏRİ:

Bəhram ZAHİDOV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Roida RZAYEVA, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏSUL KATİBLƏR:

Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə doktoru*

Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*

Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ

Səlahəddin XƏLİLƏV,

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ,

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Adil ƏSƏDOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Əli ABASOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Lalə MÖVSÜMOVA, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Füzuli QURBANOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Arzu HACIYEVƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ

Əbülhəsən ABBASOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Rəna MİRZƏZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Rəfiqə ƏZİMOVA, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Hüseyn QARAŞOV, *sosiologiya üzrə elmlər doktoru*

Rafael HƏSƏNOV, *sosiologiya üzrə elmlər doktoru*

SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ

Əlikram TAGIYEV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Həsən ƏLİBƏYLİ, *tarix üzrə elmlər doktoru*

Ramiz SEVDİMALIYEV, *siyasət üzrə elmlər doktoru*

Azər MUSTAFAYEV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ

Sakit HÜSEYNOV, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Aydın ƏLİZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Elsevər SƏMƏDOV, *fəlsəfə doktoru*

PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ

Bəxtiyar ƏLİYEV,

psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Kamilə ƏLİYEVƏ, *psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Svetlana MƏCİDOVA, *psixologiya üzrə elmlər doktoru*

HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ

İsaxan VƏLİYEV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Mirağa CƏFƏRQULİYEV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Habil QURBANOV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Əli RZAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Aqşin QULİYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Rauf QARAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ REDAKSIYA HEYƏTİ

Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Eduard QİRUSOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Oleq BAKSANSKİ (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Valentina FEDOTOVA (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Tom ROKMOR (ABŞ) Professor

Fuat KEYMAN (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Doğan ÖZLƏM (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Taxir MAHAMATOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Yuriy POPKOV (Rusiya)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Mahmud Erol KILIÇ (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Şaban Teoman DURALI (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Cafer Sadıq YARAN (Türkiyə)

Professor, fəlsəfə doktoru

Ömer Mahir ALPER (Türkiyə),

professor, fəlsəfə doktoru

Paul BALLANFAT (Fransa)

fəlsəfə doktoru

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.

Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının

qərarı ilə çap olunur. (21.09.2015, protokol №6)

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06

Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə

elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Aydın ƏLİZADƏ

AMEA FHI, a.e.i., fəlsəfə e.d.,

Elsevər SƏMƏDOV

AMEA FHI, a.e.i., fəlsəfə ü.f.d.

KLASSİK YUNAN FƏLSƏFƏSİ: ARİSTOTEL VƏ PLATON FƏLSƏFƏSİNİN QISA İCMALI*

Giriş

Fəlsəfi düşüncənin əsasları Qədim Şərqdə qoyulsa da, dərinlik, tutarlılıq və sistemlilik baxımından fəlsəfənin inkişafına Qədim Yunanıstanda rast gəlinir. Bununla belə, hələ ilk dövrlərdə fəlsəfi düşüncə özünü yunan miflərinin əsasında təşkil etsə də, Şərq ruhu, mənəviyyatı və müdrikliyi ilə qovuşduqdan sonra öz inkişaf dövrünü reallaşdırmışdır. Fəlsəfə tarixinə nəzər yetirdikdə müşahidə edirik ki, Qədim Yunan fəlsəfəsi Şərq hadisələri olan Zərdüştlük, Hinduizm, Buddizm və Misir inanc və düşüncəsindən təsirlənmiş, onların dini-fəlsəfi elementlərini öz fəlsəfi paradigmalara daxil etmişdilər. Bununla da, fəlsəfi düşüncənin inkişafını ilkin olaraq sofistlərin timsalında görə bilirik. Onlar ilk olaraq yaradılış və kosmoloji problemlərdən başlayaraq fəlsəfənin müxtəlif problemləri haqqında fikirlər irəli sürməyə başlamışdılar. Bu tendensiya b.e.ə. V-IV əsrlərdə inkişaf edərək öz zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Bu dövrdən başlayaraq yunanların siyasi nüfuzu da artmışdır. Bütün bu amillər yunan mədəniyyətinin, elminin və dünyagörüşünün dünyanın müxtəlif yerlərinə də yayılmasını zəruri etmişdir. Bu da Makedoniyalı İsgəndərin istilalarından sonra reallaşmağa başlamışdır. Bu dövr tarixdə “*Qızıl Dövr*” kimi dəyərləndirilir. Elə o dövrdə də yunan fəlsəfəsi özünün ən parlaq dövrünü yaşadığından bu dövrün fəlsəfəsini Klassik Dövr adlandırırlar. Yunan klassik fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələri isə Platon və Aristotel olmuşdur. Onlar həm öz fəlsəfi fikirlərini ortaya qoymuş, həm də o dövrün bütün biliklərini, fəlsəfi fikirlərini bir araya gətirərək sistemləşdirmiş, elmi kateqoriyalara salmışdılar. Onların fəlsəfi təlimləri özlərindən sonrakı bütün nəsillərin dünyagörüşünə, elmi və fəlsəfəsinə təsir etmişdir.

1. Platon fəlsəfəsinin qısa icmalı

Platon (Πλάτων) təxminən b.e.ə. 427-347-ci illərdə Afinada dünyaya gəlmiş, orada yaşayıb yaratmışdır. Sokratın tələbəsi olduğu fəlsəfi ədəbiyyatlarda qeyd olunmuşdur. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında Qədim Misirin elm, mədəniyyət, inanc və düşüncəsinin böyük təsiri olmuşdur (14, s.232-233). Çünki orada o kahinlərdən dərs almış, sonra Siciliya və Cənubi İtaliyaya səfərlər etmişdir. O, orada olarkən Eleya məktəbinin və Pifaqorçuların təlimləri ilə tanış olmuş, sonra isə öz fəlsəfi fikirləri ilə çıxış etmişdir. B.e.ə. 387-ci ildə Afinaya qayıdıandan sonra orada *Akademiya* (Ἀκαδημία) adlanan bir məktəb təsis etmişdir (14, s.233).

Platon öz fəlsəfəsində əsas diqqəti ontoloji məsələlərə, eləcə də dövlət və cəmiyyət problemlərinə yönəltmişdir. Sokratın ideyalarını davam etdirərək o, sofistlərin iddialarına qarşı çıxmış və obyektiv biliyin əldə edilməsini mümkün hesab etmişdir.

Platonun bir çox əsəri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Ümumiyyətlə, onun əsərləri şərti olaraq “*Corpus Platonium*” adlanır. Onları ilk dəfə (b.e.ə. III əsr) İsgəndəriyyə kitabxanasının müdiri olan Bizanslı *Aristofanes* və (b.e.ə. I - b.e. I əsrlər) neo-Platonçu filosof *Trasillus* bir

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

araya gətirmişdilər. Bu əsərlərin çoxu “*Timeus*” (Τίμαιος), “*Kritias*” (Κριτίας), “*Fedon*” (Φαίδων), “*Dövlət*” (Πολιτεία) və s. kimi dialoq formasında yazılmışdır.

Onun yuxarıda qeyd edilən əsərlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, Platon olduqca dərin fəlsəfi təfəkkürə sahib insan olmuşdur. Onun fəlsəfi düşüncələri özündən sonra bütün nəsillərin qaranlıq yollarına işıq salmışdır. Belə ki, onun fəlsəfi düşüncəsindən bəzi fikir və ideyaları sistemləşdirərək vermək mümkündür. Bu, əsasən onun ideal aləm, tanrı, ruh, sevgi və dövlət haqqında fikir və ideyalarıdır.

İdeal aləm haqqında

Platon özündən əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq hər şeyin əsasını hər hansı bir maddədə deyil, ***ideyada*** (ιδέα) görürdü (15, s.52). O hesab edirdi ki, bizim yaşadığımız və duyduğumuz dünya real deyildir, çünki o dəyişkəndir. Bütün şeylərin əsil mahiyyəti onların görüntülərində deyil, səbəblərində və ya ideyalardadır (2, s.246-248). Deməli, bu dünyada hər bir şey ideya ilə müqayisədə tanınır. Yəni, onlar sanki qəliblərə bənzəyir, hər şey onların formalarında olur. Eyni zamanda duyğu aləmində hər şey ideyalara doğru yönəlir, onlara can atır. İdeyaları duymaq olmaz, onları yalnız düşüncə ilə dərk etmək mümkündür.

Buna örnək kimi at, qoyun, bəbir və siçanı göstərmək mümkündür. Onların hər biri fərqli varlıq olmasına baxmayaraq bizim beynimizdə onların hamısı bir ümumiləşmiş adla “heyvan-dırlar”. Halbuki onların hər biri fərqli varlıqlardır - biri at, digəri siçan və s. Ancaq Platona görə, həmin “heyvan” anlayışı təkcə bizim beynimizin məhsulu deyildir. O müəyyən bir məkanda doğrudan da mövcuddur. At, siçan, bəbir, qoyun və s. onun görüntüləridirlər. Deməli, o - “heyvan” bunların pərdə arxasında olan ideyasıdır.

Platona görə, bu dünyanı yalnız ideyalar aləmini dərk etməklə anlatmaq mümkün deyildir. Burada hər şey müvəqqəti və keçici olduğuna görə “*varlıq*”dan başqa, burada “*yoxluq*” da vardır. Bununla da o, *Parmenidesin* fəlsəfəsinə zidd getmiş, yoxluğun maddə olduğunu, ideyaların isə onda təcəssüm etdiyini qeyd etmişdir. Deməli, yuxarıda qeyd edilən misala görə gördüyümüz at, qoyun, bəbir və siçan əslində yoxdur. Onlar ideya olan əsl varlığın inikasdırlar (əksidir). Beləliklə, Platonun fəlsəfəsində varlıq ideya, yoxluq isə materiyadır (15, s.52). Bu dünya əslində varlıq olan ideyalarla yoxluq olan materiyanın (maddənin) arasındadır. Bir tərəfdən onun var olması ideyalar aləmindən xəbər verir, digər tərəfdən isə o həm də yoxluqdur, çünki bu dünya keçici, onun üzərində olan hər şey isə ölümə və məhv olmağa məhkumdur.

İdeyalar aləmi Platonun fəlsəfəsində çoxpilləli və piramida şəklindədir. Bu piramidanın başında xeyir və həqiqət rəmzi olan ***Əql*** (νοῦς) durur. Hər şeyin məqsədi də odur (1, X). Əbədi olan ideyalar da ondadır. Eyni zamanda, onlar yaradılmamış və ölməzdir. Həmçinin zaman və məkandan asılı deyil, dəyişməzdir. Duyğular aləmində isə hər şey əksinə cərəyan edir. Belə ki, orada hər şey keçici və ölümə məhkumdur. Ayrıca, bu dünya zaman və məkandan asılıdır. Həyatın məqsədi isə ideyalar aləminə (Tanrıya) yaxınlaşmaq, ona bənzəmək, müvəqqəti xarakter daşıyan maddi aləmdən uzaqlaşmaqdır (1, XXVIII).

Tanrı haqqında

Platona görə, ideyaları maddi aləmdə təzahür etdirən və onları əlaqələndirməyə çalışan bir Tanrı vardır. Bu Tanrı “***Demiurqós***”dur (δημιουργός, sənətkar) (15, s.28). Ancaq nə ideyalar, nə də maddə ondan asılı deyildir. Çünki onları o yaratmamışdır. Ancaq Demiurqos əzəldən mövcud olan ideyaları onun təzahürləri ilə uyğunlaşdırır. Bu baxımdan Demiurqosu yaradıcı adlandırmaq mümkündür. Bununla da Platonun Tanrısı hər şeyi heçdən var edən monoteistik Tanrıdan fərqlənir. Eyni zamanda, Demiurqos hər şeyə qadir də deyildir. O yalnız materiyanın müqavimətini sındıraraq onu ideyaya uyğunlaşdırmaq istəyir. Ancaq o bunu qismən edə bilir. Sonralar bəzi xristian (qnostik) cərəyanlarının təlimində Demiurqos “ikinci” və ya “saxta” Tanrı kimi tanınmışdır. Onlara görə, həqiqi Tanrı Kainatı yaratdıqdan sonra

yerdə hakimiyyəti şər qüvvələr ələ keçirmişdilər. Onların başçısı da Demiurqos olmuşdur. Bu səbəbdən də dünyada şər vardır.

Ruh haqqında

Platon ruhla bədəni bir-birinə qarşı qoymuşdur. Hər bir insan ideal aləmin və eyni zamanda materiyanın (maddənin) daşıyıcısıdır. Bədən keçici və ölümə məhkum olan materiya, ruh isə dəyişməz və ölməz ideyadır (17, s.80b). Ona görə də həyatın mənası əbədi həyata hazır olmaq, onu qazanmaqdan ibarət olmalıdır.

Platona görə ruhların *ağıllı, qəzəbli və nəfsi* səviyyələri vardır (16, IV). Ağıllı səviyyə insanı ideyalar aləminə yaxınlaşdırır, onun mənəviyyatının əsasında durur, onu həmişə xeyrə yönəldir. Qəzəbli səviyyə nizam və çətinliklərə sinə gəlməyə yönəlir. Nəfsi səviyyə isə insanı maddi aləmə bağlayır və onu geriyə çəkir və onu ideyalar aləmindən uzaqlaşdırır. İnsanlarda isə vəziyyətdən asılı olaraq bəzən ağıllı, bəzən qəzəbli, bəzənsə nəfsli səviyyə hakim olur (1, XXIII).

Qeyd etmək lazımdır ki, Platon *reinkarnasiyaya* da (ruhların köçü) inanırdı. O hesab edirdi ki, öz əməllərinə görə insan gələcək həyatda müxtəlif bədənlərdə təkrar həyat qazanacaqdır (17, s.81e). Ancaq kamillik səviyyəsinə çatmış ruhlar əbədi olaraq bu dünyadan ayrılır və ideyalar aləmi ilə qovuşur. Beləliklə, Platon ruhun maddə ilə, yəni bədənlə qovuşmasına birmənalı baxmırdı. Bununla da o, bədənə ruhun zindanı kimi baxırdı. Onun fikrinə görə, ruh o zindandan xilas olmağa və öz azadlığına qovuşmağa can atır. Bunun üçün də insan ruhunu azad etmək üçün dünya ilə bağlarını qırıb ən yüksək məqsəd olan **“Xeyrə”** yönəlməlidir.

Bununla birlikdə Platon ruhların insan bədənində həyat tapmasından öncə var olmasına da inanırdı (17, s.73). Buna görə də insan ideal aləmdə olanları xatırlayır, orada ruh hər şeyi ən mükəmməl və gözəl şəkildə görür. Ruh maddi aləmdə hər şeyin əsil mahiyyətini dərk etməyə çalışır və onların ideyalarını yada salır.

Sonralar Platonun *“ruhun xatirələri”* haqqındakı fikirləri *apriorizmin* əsasını qoymuşdur. Onun bu ideyası digər sonrakı təlimlərdə də istifadə olunmuşdur. Apriorizmə görə insanın şüurunda elə biliklər və qəliblər vardır ki, onlar təcrübə nəticəsində əldə edilməyib, öncədən də mövcud olmuşdur.

Platona görə ruh ölməzdir. Çünki insanın bilikləri onun ruhunun məhsuludur. Onlar səbəbsiz yaranmır, keçmiş həyatın xatirələridir. Bu baxımdan da bilik itmir və heç bir vaxt yaddan çıxarıla bilməz. Bu da unutmama və xatırlama silsiləsini təşkil edir. Platon qeyd etmişdir ki, heç də hər bir insanın ruhu onun ölümündən sonra Tanrılar aləminə ucalmır. Ancaq həyatı boyu özünü tanıma ilə məşğul olan, hər şey haqqında düşüncələrə qapanan və həqiqəti axtaranların ruhları bu məqamlara çatır. Bu insanlar isə filosoflardır. Filosof olmayan insan isə əsla saflaşaraq tanrılaşa bilməz. Filosoflar bədənin ölümündən sonra yeni bədəndə dünyaya gəlməzlər. Digər insanların ruhları isə apardıqları həyat tərzinə uyğun olaraq yeni bədənlərə köçürlər.

Bununla da öncə dini məzmun daşıyan ölməzlik ideyası ilk dəfə fəlsəfəyə intiqal etmişdir. Filosofun ölümü adi insanın ölümünə bənzər deyil. Onun ruhu İlahi əbədilik ideyasının təəcəssümüdür. Yenə Platona görə, dini təlimlərdən fərqli olaraq yüksək məqamlara çatmaq üçün dini ayinlərə riayət etməklə deyil, fəlsəfi məqamlara yüksəlməklə mümkündür. Ümumiyyətlə, ideyalar *intuisiya* vasitəsi ilə dərk edilir və bu həqiqi bilikdir. Maddi aləmin təzahürləri isə yalnız təsəvvürlərdir. Bu təsəvvürlər isə heç də həqiqi bilik deyildir.

Sevgi haqqında

Platon fəlsəfəsində sevgi hissəninə də böyük əhəmiyyət verilir. Onun təsiri o qədər böyükdür ki, onsuz heç nə təsəvvür edilməz. Hətta gözəlliyə və xeyrə olan sevgi hissi insan ruhunun ideyasıdır. Ən böyük güc isə sevgi tanrısı **Erotdur**. Onun verdiyi güc heç nə ilə müqayisə edilə bilməz. Erot təkcə insanda deyil, bütün təbiətdə yaşayır və onu idarə edir. Hər şey sevgidən yaranır və ondan doğulur. Ona görə Erotu ən böyük sayğı bəslənməlidir. Eyni

zamanda, Erot bəlkə də tanrı belə deyildir. Sadəcə insan təbiətini tanrılarla bağlayan bir gücdür. Ola bilsin ki, Erot gözəl də deyildir, sadəcə gözəlliyə və xeyrə yönəlir. Çünki onda olmayan bir şeyi əldə etməyə çalışır. Həmçinin Erot, cismani və mənəvi sevgini birləşdirən bir gücdür. Bədənə qarşı olan bir sevgidə bayağılıq olsa belə, o lazımdır. Çünki öncə gözəl bədənə vurulan insan, sonra onun ruhunda olan *Xeyri* və mənəvi gözəlliyi axtarır və ona qovuşmaq istəyir. Sonra isə sevgi gücü insanı İdeal Gözəlliyə yönəltməklə tərbiyələndirir, elmını artırır və onu yüksək dəyərlərlə yaşamağa vadar edir. Beləliklə, sevgi hissi bizi mənəvi cəhətdən də təkmilləşdirir. Nəticədə isə bu hisslərin inikası ədəbiyyatda əks olunur. Ona görə də Sevgi Xeyrin təcəssümüdür (18).

Belə ki, Platonun Sevgi haqqındakı fikrini sonrakı dövrlərdə müxtəlif xristian və müsəlman (sufilər) mistik təlimləri mənimsəmişdir. Ancaq onlar Sevgini yalnız mənəviyyatda görüb, onu Tanrıya qovuşmada əsas istiqamət kimi dəyərləndirirdilər. Elmdə isə Platonun bu fikirlərini *Ziqmund Freyd* istifadə etmişdir. Onun psixozanalizində Sevgi hissi insan təbiətinin aparıcı qüvvəsi kimi göstərilir.

Dövlət haqqında

Platonun fəlsəfəsində dövlət və cəmiyyət məsələlərinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu məsələlər əsasən insan və ruh fəlsəfəsi aspektində açıqlanır. O hesab edirdi ki, insanlar yetkin cəmiyyəti fərdi şəkildə qura bilməzlər. Ona görə də dövlətə və qanunlara ehtiyac vardır. Ancaq dövlət öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün ideala yaxın olmalıdır. Bu məqama çatmaq üçün isə idarəçilik üsulları və qanunun müəyyən tələblərə cavab verməsi lazımdır.

Ümumiyyətlə, Platon insanları üç təbəqəyə bölür. Birinci təbəqədə *ağıl sahibləri* insanlar yer almaqdadırlar. Çünki onların mənəviyyatında düşüncə digər duyğuları üstələyir. Bu səbəbdən də ağıl sahibi insanlarda ideyaların ardıcılığı və ahəngi əks olunur və bu insanlar ideal gözəlliyi də dərk edə bilirlər. Onlar həmçinin *Xeyrə* doğru yönələrək ədalət və həqiqət tərəfdarları olub, dünyanın aldadıcı özəlliklərinə aldanmırlar. Məhz ağıl sahibi insanlar müdrik filosoflardır və onlar dövləti idarə etməlidirlər (16, V, s.473).

İkinci təbəqə insanlar *emosional insanlardır*. Onların mənəviyyatında emosionallıq (affektlik) payı daha çox olur. Bu kimi insanlar əsasən özlərinə qapanırlar. Ancaq bu təbəqə insanlar igidlik və mərdlik nümunəsi də ola bilirlər. Bu təbəqə insanlar əsasən orduda qulluq edir, ictimai asayışı qoruyur, öz xidməti borclarını yerinə yetirirlər (16, II, s.420).

Üçüncü təbəqəni isə *dünyaya bağlı olanlar* təşkil edirlər. Onların ruhları maddi aləmdən həzz almağa meyillidirlər. Bu təbəqəyə məxsus olan insanlar əsasən fiziki əməklə məşğul olub dövlətin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla dövlətə xidmət edirlər (16, IV, s.420).

Daha sonra Platon bir neçə dövlət quruluşunu qeyd edir (16, VIII). Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Aristokratiya - azlığı təşkil edən ən yaxşı vətəndaşların ədalətli hakimiyyəti.

2. Timokratiya - azlığı təşkil edən hərbiçilərin və digər hörmətə layiq insanların ədalətsiz hakimiyyəti.

3. Oliqarxiya - azlığı təşkil edən varlı adamların ədalətsiz hakimiyyəti.

4. Demokratiya - çoxluğun həm ədalətli, həm də ədalətsiz hakimiyyəti.

5. Tiraniya - bir nəfərin ədalətsiz hakimiyyəti.

Platonun fəlsəfəsində ədalətli və kamil dövlət ən yüksək idealdır. Bu dövlətdə hamı öz vəzifəsini yerinə yetirir. O hesab edirdi ki, şəxsi mülkiyyət və ailə müxtəlif ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu isə cəmiyyətin və dövlətin birliyini pozur. Ona görə də hakimiyyətdə olan təbəqənin və əskərlərin mülkiyyəti və qadınları ümumi olmalıdır (16, VIII, s.543).

2. Aristotel fəlsəfəsinin qısa icmalı

Aristotel (Ἀριστοτέλης, b.e.ə. 384-322) Frakiyanın Stagira şəhərindən idi. Aristotel Platonun tələbəsi olmuş, müəlliminin ölümündən sonra bir müddət Kiçik Asiyada yerləşən Atarne, sonra isə Lesbos adasındakı Militena şəhərində yaşamışdır. Gənc yaşlarından elmə və fəlsəfəyə böyük maraq göstərmişdir. Aristotel b.e.ə. 367-ci ildə Afinaya köçmüş, Platonun Akademiyasında fəaliyyət göstərmişdir. B.e.ə. 343-cü ildə Makedoniya kralı Filippin dəvəti ilə Makedoniyaya köçmüş, onun sarayında gənc şahzadə *Aleksandrin* (İskəndərin) müəllimi olmuşdur. B.e.ə. 335-ci ildə Afinaya qayıtmış, orada *Liseyon* (Λύκειον) adlanan öz fəlsəfi məktəbini açmışdır. Onu peripatetik (məşşai) məktəb də adlandırırlar. Dövrümüzdə “liseylər” adlanan məktəblər Aristotelin Liseyon adlanan fəlsəfi məktəbinin əsasında təşkil edilmişdir.

Aristotel, İskəndərin ölümündən sonra makedoniyalıların tərəfdarları Afinada təqib olunduqlarına görə, b.e.ə. 322-ci ildə Euboia adasında yerləşən Xalkida şəhərinə köçmüş və orada dünyasını dəyişmişdir.

Aristotel qədim dünyanın ən böyük filosoflarından biri olmuşdur. Onun elmi fəaliyyəti nəticəsində Qədim Yunan fəlsəfəsi ən parlaq dövrlərini yaşaya bilmişdir. O, ilk dəfə fəlsəfədə insan düşüncəsinin bütün sahələrini əhatə edən sistem yarada bilmişdir. Onun məntiq, təbiət, metafizika, ontologiya, əxlaq, dövlət, ritorika, poetika və s. sahələrinə aid aşağıdakı əsərləri mövcudur. Belə ki, onun Metafizika (Μετὰ τὰ φυσικά), Fizika (Φυσικὴ ἀκρόασις), Göy haqqında (Περὶ οὐρανοῦ) Nokomah əxlaqı (Ἠθικὰ Νικομάχεια), Meteorologiya (Τα μετεωρολογικά), Kateqoriyalar (Κατηγοριῶν), Sofistlərin təkzib edilməsi (Περὶ τῶν σοφιστικῶν ἐλέγχων), Ruh haqqında (Περὶ ψυχῆς) və s. kimi fundamental əsərlərini qeyd etmək mümkündür. Ümumiyyətlə o, bəşəriyyət tarixində bilinən ilk insandır ki, elmlərə sistemli yanaşmış və onların klassifikasiyasını vermişdir.

Sevindirici haldır ki, Aristotelin bəzi əsərləri dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bundan başqa Aristotelin fəlsəfi düşüncələri onun tələbələrinin və digər müəlliflərin əsərlərində də verilmişdir. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki, onun müəllifliyi ilə tanınan bəzi əsərlər ola bilsin ki Aristotel tərəfindən deyil, başqa müəlliflər tərəfindən yazılmışdır.

Metafizikası

Metafizika fəlsəfənin predmeti olaraq təbiət üstü aləmlə əlaqədar problemləri əhatə edir. Metafizika həm də dialektikanın əksidir. Metafizikanı fəlsəfənin predmeti kimi ilk dəfə fəlsəfi ədəbiyyata daxil edən və onun ilkin izahını verən də Aristotel olmuşdur.

Aristotel Platonun ideyalar haqqında təlimini tənqid etmişdir (7, I, 6). Onun “*Platon mənim dostumdur, ancaq həqiqət dostluqdan üstündür*” kimi məşhur kəlamı da vardır. Aristotelə görə ideyalar və real dünya bir-birindən fərqli məkanlarda mövcud ola bilməz. Bir şeyin kölgəsi başqa məkanda ola bilməz, onlar hər ikisi eyni yerdə olmalıdırlar. Ona görə də onlar bir yerdə vəhdət təşkil edirlər. Eyni zamanda, Platonun ideyaları bu dünyada şeylərin hərəkətini, yaranmasını, inkişafını, məhv olmasını və ölümünü izah etmir. Çünki onlar real aləmdən uzaq başqa bir aləmdədirlər və onlar daha çox sükunətin təmsilçiləridirlər. Bundan başqa Platonun nəzəriyyəsi dünyadakı şeylərin dərk olunmasını imkansız edir. Çünki belə olduqda onların əsil mahiyyəti özlərində deyil, bizim duymadığımız ideyalarda olur. Ona görə də Aristotel varlığı başqa çür təsəvvür edirdi. Onun fikrincə hər şeyin əsasında hər zaman var olan materiya durur. Ancaq o elə bir cansız, ruhsuz bir maddədir ki, ondan hər şeyi yaratmaq mümkündür (7, III, 4). Bu yaradılış prosesində isə üçüncü bir qüvvə iştirak etməlidir. Bu qüvvə isə “*İlk mühərrikdir*” (τὸ πρῶτον κινεῖν). Aristotel onun varlığını hərəkətin varlığı ilə əsaslandırır. Belə ki, bir şey hərəkətdədirsə, onda bu hərəkətə təkan verən olmalıdır. Ancaq “*İlk mühərrikin*” özü isə hərəkətsizdir (4, I, 5). O materiyayı canlandırır, ondan isə bitki, heyvan və insanlar kimi canlıları yaradır (7, V, 25). Bu, dulusçunun gildən düzəltdiyi müxtəlif şeylərə bənzər bir prosesdir. Məsələn, “*İlk mühərrik*” ilkin olaraq insanın formasını və ya Platonun ifadəsi ilə desək, onun ideyasını yaradır. Sonra ona cisim (materiya) verir və bununla

da insan yaranmış olur. Bütün dünya və Kainat əslində *materiyadan* ibarətdir. Beləliklə, Aristotelin istifadə etdiyi “*forma*” anlayışı, Platonun “ideyasına” çox yaxın mənə ifadə edir. “İlk mühərrik” əslində Aristotelin mücərrəd qəbul etdiyi mifləşdirilmiş, insani xüsusiyyətlər qazandırılmış tanrı deyildir. Aristotelə görə, O maddə deyil, “*Əqlidir*” (νοῦς). Planonun *Demiurqosundan* fərqli olaraq, Aristotelin “İlk mühərriki” dünyanı ideyalardan kənar real qəbul edir. O hər zaman fəaliyyətdədir və cansız materiyaları formalaşdırır. Bu fikirlər sonralar Xristian və Müsəlman fəlsəfəsində də istifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Aristotel fəlsəfəsində *formaya* xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Aristotelə görə forma məhz təbiətdir (4, II, 1). Onsuz materiya yalnız bir *imkandır*, yəni Aristotelin təbirincə potensiyadır. Məsələn, Aristotelə görə daşların bir araya yığılması imkan verir ki, bina inşa edilsin (formaya malik olsun). Ancaq o bina inşa edilməzsə, daşların bir araya yığılmasının heç bir mənası olmazdı. Deməli, imkanın varlığı əhəmiyyətli olsa belə, həlledici deyildir. Hərəkət olmazsa imkanın keyfiyyətə keçməsi mümkün olmazdı. Kainatı təşkil edən *materiya* (maddə) da belədir. Ondən formalar yaranmazsa, mənasız bir şey olardı. Beləliklə, deyə bilərik ki, əslində hər şey *materiya* və *formanın* vəhdətindən ibarətdir (7, VII, 3).

Beləliklə, Aristotel formaları şeylərdən ayırır, onları substansiya kimi təsəvvür edirdi. Materiya isə Aristotelin fəlsəfəsində “İlk mühərrik” kimi əbədidir, yaradılmayıb və məhv edilməzdir. Onun əsasını *dörd ünsür* (od, hava, su və torpaq) təşkil edir. Bu ünsürlər həm də dərk edilməyən “ilk mühərrik” ilə reallıqda mövcud olan və duyulan aləm arasında bir bağlantı və keçiddir. Duyulan şeylərin isə bir-birinə zidd olan iki cüt xassəsi vardır. Biri *isti-soyuq*, digəri isə *quru-nəmdir*. Yuxarıda qeyd edilən dörd əsas element isə bunların xassələri vasitəsi ilə formalaşır. Dünyada bütün duyulan şeylər yuxarıda qeyd edilən elementlərin kombinasiyalarının nəticəsidir. İlk materiyadan fərqli olaraq, onlar dərk olunur və əsas kateqoriyalar vasitəsi ilə təyin edilirlər.

Kateqoriyalar və idrak prosesi

Müəyyən bir şey haqqında tam təsəvvür yalnız onun mahiyyətinin bilinməsindən sonra yaranır. Bu da Aristotel fəlsəfəsinin ən əsas məqamlarından birini təşkil edir. Aristotel fəlsəfi yaradıcılığında mahiyyətin izahını vermək üçün *kateqoriyaları* (κατηγορία - ittiham, xassə, deyim) tətbiq edilmişdir. Kateqoriya hər bir anlayışın, ifadənin, həqiqətin ən ümumi və sadə formasıdır ki, onların əsasında bir tərəfdən digər anlayışlar (idrak kateqoriyaları), başqa tərəfdən isə dərk edilən obyektlərin gördüyümüz varlıq formaları (varlıq kateqoriyası) ortaya çıxır. Başqa sözlə, kateqoriya reallığın ən əhəmiyyətli tərəflərini əks etdirən ümumi anlayışdır. Bununla da Aristotel idrak və varlıq kateqoriyalarının münasibətlərini araşdıran *idrak nəzəriyyəsinin* əsaslarını qoymuşdur. Aristotelin “*Orqanon*” əsərinin birinci kitabı “*Kateqoriyalar*” adlanır. Orada 10 kateqoriya göstərilmişdir: “*substansiya*” (οὐσία), “*kəmiyyət*” (ποσόν), “*keyfiyyət*” (ποιότης), “*münasibət*” (τὸ πρὸς τί), “*məkan*” (τὸ που), “*zaman*” (τὸ πότε), “*hal*” (τὸ κείσθαι), “*fəaliyyət*” (τὸ ποιεῖν), “*məxsusluq*” (τὸ ἔχειν) i “*məruz qalma*” (τὸ πάσχειν) (6, IV). Aristotelə görə məhz hər bir şeyin mahiyyətinin açılmasının əsasında bu kateqoriyalar durur.

İdrak nəzəriyyəsində Aristotel subyektdən asılı olmayan *obyektiv reallığın mövcudluğu* mövqeyindən çıxış edirdi. O qeyd edirdi ki, ətraf mühitimizdə olan şeylər insanda duyğularla əks olunur. Həqiqi biliyi ideal aləmdə görən Platondan fərqli olaraq Aristotel hesab edirdi ki, insandan asılı olmayan gerçək dünya vardır. Ona görə də insanda əks olunan hər şey öncə duyğu vasitəsi ilə əldə olunur. Bilik və yüksək ağıl formaları isə duyğu yolu ilə əldə olunmur. Bunlar daha yüksək əqli fəaliyyətlə əldə edilir.

Məntiq

Aristotel tərəfindən kateqoriyaların fəlsəfi izahının verilməsi həm də məntiq elminin inkişafına təsir etmişdir. Çünki hər bir şeyin mahiyyətində duran anlayışların müəyyən

edilməsi o şey haqqında tam təsəvvür yaradır. Beləliklə, Aristotel məntiq elminin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Onun üçün məntiq ayrıca elm deyil, hər bir elmin əsasıdır. Onun məntiq haqqındakı təlimi “*Orqanon*” adlanan əsərində ortaya qoyulmuşdur.

Aristotel hesab edirdi ki, məntiq sübutlar haqqında elmdir. Əqli fəaliyyət reallıqda var olan şeyləri əks etdirir. Məntiqi mülahizə və əql yolu ilə əldə edilən nəticələr, fikirlər və terminlər bir-birinə zidd olmamalıdır. Bu fikirlərin əsasında isə sonralar *sillogizm* (συλλογισμός) haqqında təlim yaranmışdır (3, I, II). Bu təlimə görə, hər hansı bir ümumi növ ya cins haqqında irəli sürülən fikir, o növə və ya cinsə aid olan ayrıca fərd haqqında da irəli sürülməlidir. Buna görə də sillogizmlər böyük və kiçik *mülahizə* (önərmə) və *qərardan* ibarətdir. Önərmə qərarın verilməsinin təməlinə duran iddia və ya fikirdir. *Böyük önərmə* ümumi nəticəni, *kiçik önərmə* isə subyektin nəticəsini əhatə edir. Sillogizmin nümunəsi kimi belə bir üçlü mülahizəni qeyd etmək mümkündür: *Hər bir insan ölməlidir (böyük önərmə). Sokrat da insandır (kiçik önərmə). Deməli, Sokrat da ölməlidir (qərar).*

“*Sofistlərin təkzib edilməsi*” kitabında Aristotel yazırdı ki, bütün məntiqi yanlışlıqların kökü sillogizmlərdə olan yanlışlıqlardadır. Bu yanlışlıqlar isə ikiye ayrılırlar: Bir qismi *dilin xətalari*, digəri isə *mənalərin təhrifidir*. Dildəki xətalər sözlərin çoxmənalılığından, vurğuların düzgün qoyulmamasından irəli gəlir. Məna xətalərinə isə səbəbi şeylərin mahiyyətinə deyil, təsadüfi tərəflərinə varmaq, mütləqlə nisbini fərqləndirməmək, sualları düzgün qoymamaq kimi amillərdən irəli gəlir (13, I (5), II (14)).

Daha sonra Aristotel “*Orqanon*” əsərinin “*Topika*” kitabında *həqiqət* anlayışını izah edən məntiqi dialoqlarını qələmə almışdır. Aristotel burada həqiqətin açılması üçün hər bir şeyin ilkin halını, yəni mahiyyətinin açılmasını tövsiyə etmişdir. Ayrıca, onun fikrinə görə, mülahizələrin istiqaməti də buna yönəlməlidir. Yəni, həqiqi fikir başlanğıca yönəlməlidir. Çoxmənalı söz haqqında mülahizə isə irəli sürülən fikrin mənasına uyğun olmalıdır. Məsələn, “*təbiət*” sözünü insan və ya ətrafımızda olan bütün canlılar mənasında işlətmək mümkündür. Ona görə də istifadə edilən söz irəli sürülən fikrə uyğun olmalıdır (11, I, 1).

Aristotelə görə məntiqi dialoqda sistem olmalıdır. Öncə problem ortaya qoyulmalı, sonra mülahizənin *induktiv* ya *deduktiv* yolla irəli sürülməsi yolları haqqında düşünülməli, məsələlərin bənzər və fərqli tərəflərinə diqqət yetirilməlidir. Suallar doğru və konkret qoyulmalı, cavabların isə strategiyası olmalıdır (11, I, 14).

Ruh haqqında

Aristotel ruhu həyatın əsası hesab edirdi. Aristotelə görə ruh maddə və bədənin forması, onların mənası isə hərəkətlərinin səbəbi və məqsədidir. Ruh bitki, heyvan və insanlarda yaşayır. Ruh bədənlə birlikdə var olsa belə, ondan daha üstündür. Beləliklə, Aristotelə görə bədən ruha tabedir (10, III, 8).

Platonda olduğu kimi, Aristotel də ruhların səviyyələri haqqında söhbət açmışdır. Ona görə ruhların üç səviyyəsi vardır. Birincisi *nəbatidir* (vegetativ) ki, onun sayəsində fiziki inkişaf baş verir. İkincisi, səviyyə nəfsani və ya heyvanidir (*duygusal*). Bu səviyyədə ruh artıq görmək, eşitmək, duymaq, toxunmaq, ehtiras, və iştaha gəlmək kimi xüsusiyyətlərini təmin edir. Üçüncüsü isə *əqlidir* ki, o ruhun ən yüksək səviyyəsidir (10, II, 3).

Aristotelə görə bitkilərdə ruhun yalnız nəbati, heyvanlarda nəbati və nəfsani, insanlarda isə həm nəbati, həm nəfsani, həm də əqli səviyyəsi vardır. Məhz əqli səviyyəsini inkişaf etdirən, xeyrə yönələn, mənəvi cəhətdən yüksələn, müdrikliyə çatan insanlar *xoşbəxt* olurlar.

Heyvanlar *xoşbəxtliyin* nə olduğunu bilmir, tanrılar isə daim *xoşbəxt* həyat keçirirlər. Yalnız insan öz *xoşbəxtlik* yolunu seçmək və ya onu inkar etmək imkanındadır. Aristotelə görə, *xoşbəxt* olmaq üçün ruhun əqli səviyyəsini inkişaf etdirmək lazımdır ki, insan heyvanlardan seçilsin. Aristotelin *xoşbəxtlik* haqqındakı fikirləri İslam peripatetiklərinə də təsir

etmişdir. Onlar sadəcə İslam dəyərləri ilə Aristotelin xoşbəxtlik haqqındakı fikirlərini uzlaşdırmışlar.

Əxlaq

Aristotel əxlaq elmini də inkişaf etdirmişdir. Onun fikrincə, əxlaqın məqsədi ruhun *Xeyrə* yönəlməsidir (9, VIII, 7). Bu isə insanı xoşbəxtliyə ulaşıdır. Bu yolda ruhun əqli səviyyəsi nəbəti və nəfsani səviyyələri üstələyir. Bunu əldə etmək üçün insan özünü bu istiqamətdə tərbiyələndirir ki, o da sonra vərdiş halını alır və bütün bunlar isə zamanla insanın özəlliyinə çevrilir. Bununla belə, xoşbəxt olmaq üçün sağlamlıq, yaxşı görkəm, müvafiq maddi durum kimi müəyyən göstəricilər də olmalıdır.

Xeyrin özəlliyi isə hər bir aşırılıqdan uzaqlaşmaqdır (9, IV, 10). Məsələn, qorxaqlıq və məğrurluq aşırılıqlardır, bunların arasında olan cömərdlik əxlaqın əsası olan Xeyirdir. Yenə, israfçılıq və xəsislik aşırılıqlardır, qənaətçilik məqsədəuyğun əxlaq nümunəsidir (9, II, 2).

Aristotələ görə insan həyatdan həzz almalıdır. Bu da *Xeyrə* ulaşmanın nəticəsində baş verir. Beləliklə, insanın mənəvi durumu o zaman yüksək olur ki, o etdiyi əməllərin doğru və xeyrə uyğun olduğunu hiss edir. Əxlaqlı olmaq isə hər hansı bir xeyirli işin görülməsi ilə dəyərləndirilmir. Çünki xeyir əməllər çoxdur, insanlar onları eyni dərəcədə bütün həyatları boyu etməlidirlər ki, həyatdan həzz alsınlar. Hər bir insan təbəqəsinin öz əxlaqi vəzifələri vardır. Eyni zamanda, ədalət anlayışı kimi hamı üçün bir olan xeyir vardır ki, onlara hamı əməl etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir əxlaqi hərəkət şüurlu olaraq yerinə yetirilir. Deməli, əxlaq düşüncə ilə sıx bağlıdır və buna görə də insanın xeyirlə şəri bir-birindən ayırmaq imkanı vardır (9, III, 7).

Kosmoqoniya və fizika

Aristotel kosmoqoniyasının əsasını geosentrizm (yermərkəzçilik) təşkil edir. Bu da Yer in Kainatın mərkəzində yerləşməsi təsəvvürü ilə əlaqədardır. O hesab edirdi ki, Yer kürə formasında və hərəkətsizdir. Onun ətrafında Ay, Günəş, ulduzlar və göy fırlanır. Geosentrizm təlimi Orta əsrlər fəlsəfəsində kosmoqonik baxışların formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır.

Bu baxımdan Aristotel hesab edirdi ki, dünyanın əsasını *beş ünsür* təşkil edir. Onlardan dördü - *torpaq, su, hava və od* bizim səmaaltı dünyadadır (8, I, 2). Onlar hərəkətdədirlər, eyni zamanda onlar forma da dəyişdirə bilirlər. Buna görə də dünyada müxtəlif proseslər baş verir və dəyişikliklər müşahidə edilir. Bu ünsürlər isə öz növbəsində iki qütblü və ziddiyyətli cütlüklərdən yaranır. Belə ki, Yer soyuqla istinin, hava quru ilə nəmin, su soyuqla istinin, od isə isti ilə qurunun əlaqələrindən doğur (8, I, 3).

Aristotələ görə, göydə olan nə varsa beşinci ünsür olan *efirdən* əmələ gəlmişdir (5, I, 3). Orada yalnız planet və ulduzların əbədi və bərabər dairəvi hərəkəti mövcuddur. Bütün bunları isə Tanrı kimi təsəvvür edilən “İlk mühərrik” əmələ gətirmişdir. Onun fikirlərinə görə, kosmos sonsuz deyildir, onun bitdiyi yerdən yoxluq başlayır (5, I, 7).

Bu fikirlər Orta əsr Xristian və İslam teologiyasında da geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, Orta əsrlərdə teoloqlar düşünürdülər ki, günah yerlə əlaqəli problemdir, ona görə də göy ünsürləri yerdəkindən fərqlənirdi. Çünki ideal aləm olaraq efir Tanrı və onun mələklərinin məkanı kimi verilirdi. Bu səbəbdən də mövcudiyyətin başlanğıcı və sonu Tanrıdır. Məhz yoxluq da buradan başlayırdı. Sonra, elmin inkişaf etməsi ilə sübut olunmuşdur ki, əslində yer və göy ünsürləri arasında heç bir fərq yoxdur. Bu da onu göstərirdi ki, Aristotelin bu mülahizələri artıq köhnəlmişdir.

Dövlət və cəmiyyət haqqında

Aristotel Platonun ideal dövlət haqqında fikirlərini tənqid etmişdir. Platonun ideal dövlətindən fərqli olaraq Aristotelin dövləti utopik deyil, real xarakterə sahibdir. Hansı ki, bu

dövlət modelində insanların xoşbəxtliyi əsas götürülür, ancaq burada bütün münasibətlər gerçək və rəsonal müddələrlə əsaslanır (12, II).

Dövlətin əsas məqsədi Xeyrin və ədalətin qurulmasıdır. İnsan öz təbiətinə görə şüurlu ictimai heyvandır (9, XI). O yalnız icma şəklində yaşayıb tərbiyə oluna bilər. Buna isə yalnız dövlətdə nail olmaq mümkündür. Ona görə də insan həm də siyasi varlıqdır (12, I).

Əsil ədalət qanunların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Dövlətdə yaşayan insanlar isə mütləq şəkildə qanunlara tabe olmalıdırlar. Bu isə əslində hər bir insanı ucaldır. Ona görə də dövlət inkişaf etmiş cəmiyyətlərin birləşməsidir.

Eyni zamanda, cəmiyyətin əsasını ailə təşkil edir. Ona görə də onun qanun və strukturunu Aristotel dövlətlə əlaqələndirir. Ailə ictimai həyatın ilk mərhələsi kimi xarakterizə edilir (12, I). Burada cəmiyyət və dövlət eynilik təşkil edir. Dövlətin məqsədi isə hər bir vətəndaşın xoşbəxt və güvənli yaşamasını təmin etməkdir (12, VII).

Aristotel quldarlıq cəmiyyətinin tərəfdarı idi. Elə bu cəmiyyəti o təbii vəziyyət kimi dəyərləndirmişdir. Tale insanların bir qismini hakimiyyət üçün, digərlərini isə onlara xidmət etmək üçün yaratmışdır. Buna baxmayaraq, Aristotel ifrat dərəcədə varlanmağa da qarşı olmuşdur. Eyni zamanda, Aristotel Platondan fərqli olaraq insanların şəxsi mülkiyyətinə böyük əhəmiyyət verir (12, II). Aristotel dövlətdə yaşayan azad insanları mülkiyyətlərinə görə siniflərə bölməyə: *varlılar, orta təbəqə; yoxsullar* (12, IV). Aristotelin bu fikirlərindən sonrakı dövrlərdə kommunist və solçu təlimlərində istifadə edilmişdir. Orada təbəqələşmə burjuva, ziyalı və fəhlə sinfi kimi verilmişdir. O burada ən çox orta təbəqəyə əhəmiyyət verirdi. Çünki varlılarla yoxsullar arasında davamlı ziddiyyətlər vardır. Ona görə də Aristotel dövlətin sabitliyi üçün orta təbəqənin möhkəmlənməsini əsas götürmüşdür. O düşünürdü ki, dövlətdə yoxsulların sayı artmamalıdır, çünki belə olarsa sabitlik pozula bilər (12, V). Günümüzdə də, siyasi quruluşlarda sabilliyin davamlı olması üçün orta təbəqənin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, bununla da varlı və yoxsul təbəqə arasında ziddiyyətlərin yumşaldılması yolu tutulmuşdur.

Aristotelə görə, siyasət insanların dövlətdə öz həyatlarını yüksək səviyyədə qurmaq və yönəltmək üçün istifadə etdikləri vasitədir. Onun məqsədi insanları xeyrə doğru yönəltməkdir (12, VII). Ancaq insanların çoxlu əskiklikləri də vardır. Ona görə də siyasətin məqsədi onları tərbiyələndirməkdir. Beləliklə, hər bir vətəndaş qanunlara və hakimiyyətə tabe olmalı, öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Bu məqsədlə də dövlət cəmiyyətə uyğun olan siyasi quruluşu seçməlidir.

Dövlətdə insanlar nemətlər əldə etmək üçün birləşirlər. Dövlət vətəndaşlara həddən çox varlanmaq imkanı verməməli, hər hansı bir şəxsin həddən artıq hakimiyyət əldə etməsinin qarşısı alınmalıdır. Dövlət həm də qulları öz təbəçiliyində saxlamalıdır. Qullar və yoxsullar varlı vətəndaşlardan fərqli olaraq dövlət işlərində iştirak edə bilməzdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin dövlət və siyasət haqqındakı fikirləri yunanlara ünvanlanmışdı. Digər millətləri o barbar hesab edərək onların kölə ruhuna sahib olduqlarını iddia edirdi (12, III). O qeyd edirdi ki, əgər yunanlar obyektiv səbəblər üzündən yaşadığı yerlərdə məqsədəuyğun dövlətə nail ola bilməzlərsə, onda onlar xarici qüvvələrə müraciət edə bilərlər. O, burada əsasən makedoniyalıları nəzərdə tuturdu. O düşünürdü ki, onların vasitəsi ilə İran məğlub edilməli və bu ərazilərdə yeni yunan dövlətləri yaranmalıdır.

Aristotelə görə bir necə dövlət quruluşu vardır. Onlar *nizamlı* və *nizamsız* olmaqla iki yerə bölünürlər. Nizamlı quruluşlar monarxiya, aristokratiya və politiyadır. *Monarxiya* bir adamın (kralın), *aristokratiya* isə yüksək imtiyazlı siniflərin hakimiyyətidir. Burada tək adamın deyil, azlığın hakimiyyəti həyata keçirilir. *Politiya* çoxluğun maraqlarını əks etdirən çoxluğun hakimiyyətidir, bu həm də mötədil demokratiyadır. Bu idarəetmə sistemi çox az millətlərdə ola bilər. Orada hər şey (əxlaq, rifah və s.) mötədildir, həddi aşmır, aşırılıqlara yol verilmir (12, III).

Nizamsız dövlət quruluşu isə tiraniya (istibdad), oliqarxiya və demokratiya kimi idarəetmə üsullarına bölünür. Burada hakimiyyəti əldə etmişlər öz şəxsi maraqlarını güdürlər. *Tiraniya* belə bir monarxiya quruluşudur ki, orada bir nəfər hakimiyyəti öz şəxsi maraqları üçün istifadə edir. *Oliqarxiya* öz maraqlarını güdən imtiyazlı siniflərdən olan azlığın hakimiyyətidir. *Demokratiya* isə cəmiyyətdə çoxluqda olan yoxsullar və azad vətəndaşların hakimiyyətidir. Bununla belə, demokratiya başqa nizamsız hakimiyyətlərin arasında ən yaxşısıdır. Monarxiyadan yayınma tiraniyaya, aristokratiyadan yayınma oliqarxiyaya, polisiyadan yayınma demokratiyaya, demokratiyadan yayınma isə oxlokratiyaya gətirib çıxarır. *Oxlokratiya* isə demokratiyanın aşırı formasıdır və bu idarəetmə üsulu demaçoqların idarə etdiyi kütlənin istəyinə və nəfsinə uyğun qurulan hakimiyyətdir. Bu quruluş əsasən cəmiyyətlərdə xaotik vəziyyətlərdə ortaya çıxır (12, III). Günümüzdə, bəzi hallarda xalq demokratiya adına bəzi dağıdıcı qüvvələri hakimiyyətə gətirə bilirlər (məsələn, XX əsrdə Almaniyada faşistlərin hakimiyyətə gətirilməsi kimi). Bununla da, demokratiyanın mükəmməl bir idarəetmə üsulu olmadığına şahidi oluruq. Ona görə də təcrübə göstərir ki, siyasi quruluşlardan asılı olmayaraq qanun aliliyi və demokratik dəyərlərin mövcudluğu əsasdır. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində demokratik quruluş özünü müsbət tərəfdən göstərə bilmişdir.

Aristotelin fikirləri, onun hərtərəfli fəlsəfi irsi sonrakı bəşəriyyətin düşüncə tarixinə çox böyük təsir göstərmişdir. Özəlliklə, Orta əsrlərdə Xristian və Müsəlman filosofları Aristotelin əsərlərindən bəhrələnmiş, öz dünyagörüşlərini formalaşdırmışdılar. Peripatetiklər adlanan bu filosoflar onun fəlsəfi irsinə müraciət edərək onları inkişaf etdirib, şərhlər yazmışdılar.

Açar sözlər: Platon, Aristotel, filosofiya, metafizika, ideya, təbiət, dövlət və demokratiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Albinus, The Handbook of Platonism: Alcinous, ed. and trans. John Dillon (Oxford, 1995).
2. Anonymous Prolegomena to Platonic Philosophy. Journal of the History of Philosophy Volume 1, Number 2, December 1963.
3. Aristotle. Prior Analytics (Öncəki analitika). Translated by A.J. Jenkinson <http://classics.mit.edu/Aristotle/prior.html>
4. Aristotle. Physics (Fizika). Translated by R.P.Hardie and R.K.Gaye. <http://classics.mit.edu/Aristotle/physics.html>
5. Aristotle. On the Heavens (Göylər haqqında). Translated by J.L.Stocks. <http://classics.mit.edu/Aristotle/heavens.html>
6. Aristotle. Categories (Kateqoriyalar). Translated by E.M.Edghill <http://classics.mit.edu/Aristotle/categories.html>
7. Aristotle. Metaphysics (Metafizika). Translated by W.D.Ross <http://classics.mit.edu/Aristotle/metaphysics.html>
8. Aristotle. Meteorology (Meteorologiya). Translated by E.W.Webster. <http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.html>
9. Aristotle. Nicomachean Ethics (Nicomaxh əxlaqı). <http://www.virtuescience.com/ethics4.html>
10. Aristotle. On the Soul (Ruh haqqında). Translated by J.A.Smith. <http://classics.mit.edu/Aristotle/soul.html>
11. Aristotle. Topics (Topikalar). Translated by W.A.Pickard-Cambridge <http://classics.mit.edu/Aristotle/topics.html>

12. Aristotle. Politics. Translated by Benjamin Jowett. <http://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>

13. Aristotle. The Sophistical Elenchi (Sofistlərin təkzib edilməsi). https://en.wikisource.org/wiki/The_Sophistical_Elenchi/Table_of_Contents

14. Olympiodorus. The Life of Plato. Translated by George Burges in The Works of Plato: A NEW and literal version (London: Henry G.Bohn, 1865), volume IV. Olympiodorus. The Life of Plato. Translated by George Burges in The Works of Plato: A new and literal version (London: Henry G.Bohn, 1865), volume VI, pp.232-240.

15. Plato. Timaeus (Timeus). Translated by Benjamin Jowett. <http://classics.mit.edu/Plato/timaeus.html>

16. Plato. The Republic (Dövlət). Translated by Benjamin Jowett. <http://classics.mit.edu/Plato/republic.html>

17. Platon. Phaedo (Fedon). Translated by Benjamin Jowett. <http://classics.mit.edu/Plato/phaedo.html>

18. Plato. Symposium (Simposium). Translated by Benjamin Jowett. <http://classics.mit.edu/Plato/symposium.html>

**Айдын АЛИЗАДЕ,
Эльсевар САМЕДОВ**

КЛАССИЧЕСКАЯ ГРЕЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: КРАТКИЙ ОБЗОР ФИЛОСОФИИ ПЛАТОНА И АРИСТОТЕЛЯ

Резюме

В настоящей статье в краткой форме изложены общие положения философии двух наиболее ярких представителей классической греческой философии Платона и Аристотеля, идеи которых в дальнейшем воздействовали на развитие всей мировой науки. Основываясь на трудах греческих философов, а также исследователей их наследия, авторы статьи стремились на доступном языке довести материал до широкой читательской аудитории.

Ключевые слова: Платон, Аристотель, философия, метафизика, идея, природа, государство и демократия.

Aydin ALIZADEH, Elsever SAMADOV

CLASSICAL GREEK PHILOSOPHY: AN OVERVIEW OF PHILOSOPHY OF PLATO AND ARISTOTLE

Summary

In the present article there is given briefly an outline of the general principals in philosophy of two outstanding representatives of the classical Greek philosophy Plato and Aristotle, whose ideas in future influenced on the development of world science as a whole. In this work the authors have tried to bring the material in accessible language for the widest audience, referring to the works of Plato and Aristotle, as well as researchers of their heritage.

Keywords: Plato, Aristotle, philosophy, metaphysics, idea, nature, state and democracy.